

TOMASZ OPAS (Rzeszów)

Likwidacja stosunków dominialnych w niektórych miastach prywatnych Galicji przed 1848 rokiem

I

Znaczną część miast w dawnej Polsce stanowiły miasta prywatne w dobrach feudałów świeckich i duchownych¹. Reprezentowały one odrębny typ miasta; stosunki w nich panujące przeważnie znacznie się różniły od stosunków w miastach królewskich. Ujmując rzecz ogólnie: jedna z zasadniczych różnic polegała na tym, że w miastach prywatnych silniej i dłużej zaznaczyły się elementy feudalne, co wiązało się przede wszystkim z zależnością prawną i gospodarczą miasta i jego mieszkańców od dziedzica². W dawnej Polsce bardziej liczące się reformy w tych dziedzinach przeprowadzono tam w czasach Stanisława Augusta³.

W wyniku rozbiorów miasta polskie znalazły się w obrębie obszarów państwowych Rosji, Prus i Austrii. Według szacunków austriackich z 1785 r. już wtedy miało to dotyczyć 310 miast, wśród których przeważały miasta i miasteczka

¹ Por. J. Mazurkiewicz, *O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce*, „Annales UMCS”, sec. G, vol. XI, 1961, s. 98-109; Z. Kaczmarczyk, B. Leśnodorski, *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, t. II, Warszawa 1966, s. 485; Podstawowym ich podziałem był podział na miasta szlacheckie i duchowne, poza tym dzielono je na miasta ziemskie, dziedziczne, jurydyki szlacheckie i duchowne, i inne. W sprawie tej zob.: Z. Kulejewska-Topolska, *Oznaczenie i klasyfikacja miast w dawnej Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. VIII, z. 2, 1956, s. 262 passim.

² W. Sobociński, *Z badań nad miastami prywatnymi w Polsce (artykuł recenzyjny)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. VII, z. 2, 1955, s. 318. Wśród miast prywatnych spotyka się pewną liczbę miejscowości legitymujących się znacznym stopniem uprzywilejowania; wiele z nich odgrywało często poważną rolę gospodarczą (centra rozległych dóbr ziemskich). Por. A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVII i XVIII wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. LXV, z. 1.

³ Por. T. Opas, *Miasta prywatne a Rzeczpospolita*, „Kwartalnik Historyczny”, R. XXVIII, z. 1, 1971, s. 35-48.

prywatne⁴. Najwcześniej problem miast prywatnych rozwiązany został w latach trzydziestych XIX w. w Prusach⁵. W Królestwie Polskim likwidacja zależności miast od dworów o charakterze feudalnym nastąpiła na mocy ukazu carskiego z 1866 r. Ukaz, podobnie jak w Prusach, zniósł — za odszkodowaniem dla dziedziców — ciężary dominialne (dziedziczne), pozostawiając obowiązki mieszczan wynikające z dobrowolnych umów między miastami i dworami, choćby nadal tyczyły czynszów gruntowych i innych powinności⁶. Po wspomnianym ukazie z 1866 r. własność w owych miastach z reguły była własnością pełną⁷.

II

Własną specyfikę ma zagdnienie emancypacji miast prywatnych w Królestwie Galicji i Lodomerii. Niewątpliwie korzystną sytuację dla poważniejszych przeobrażeń w miastach stworzyły znane reformy Marii Teresy, Józefa II i ich niektórych następców. Istotnym elementem reform były np. postanowienia umożliwiające obronę prawa do ziemi przed sądami i władzami administracyjnymi⁸. Duże znaczenie dla rozwoju wczesnokapitalistycznych i liberalnych stosunków prawnych i społeczno-gospodarczych miały też — oparte na humanitarnych ideach Oświecenia — kodyfikacje prawa sądowego. Jak wiadomo, szczególną rolę odegrał w tym czasie ogólnoaustriacki kodeks cywilny z 1811 r. (ABGB)⁹.

⁴ „Wiener Zeitung” nr 11, 1786.

⁵ Na terenie W. Księstwa Poznańskiego było 96 miast prywatnych na ogólną liczbę miast 145. W stosunku do pierwszych obowiązywało nadal ustawodawstwo z czasów Księstwa Warszawskiego, wyłączające właścicieli miast od wpływu na ich zarząd. J. Wąsicki, *Zabór pruski 1806-1848, Ustrój administracyjny*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, t. III, Warszawa 1981, s. 600.

⁶ Ukaz o zniesieniu stosunków dominialnych w miastach. *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. XVI.

⁷ Jeśli pozostały gdzieś resztki własności podzielonej, oparte na dobrowolnych umowach, to były to przypadki sporadyczne.

⁸ Por. K. Grünberg, *Die Grundentlastung*, w: *Berichte der Österreichischen Land- und Forstwirtschaft*, t. I, Wien, 1898, s. 13 passim; J. Wawel-Louis, *Początkowe sądownictwo austriackie w Galicji (1772-1784)*, Lwów 1897, s. 10-11. Zob.: *Nachtrag zu der Sammlung der zu Königreichen Galizien und Lodomerien ergengenen Patenten de Anno 1775-1777*, s. 166; *Patent: Die Beschwerden und Streitigkeiten des Unterthanen gegen ihre Obrigkeiten (wie solche zu machen)*. *Continuatio Edictorum et Mandatorum universalium in Regnis Galicie et Lodomeriae...* 1779, Typis Josephi Piller, Leopoldi (dalej Pilleriana), s. 166.

⁹ *Allgemeines Gesetzbuch für die gesamten deutschen Erbländer der Österreichischen Monarchie*. Na przykład istotne znaczenie miało wprowadzenie do kodeksu pojęcia własności pełnej. Poza tym kodeks wymieniał trzy instytucje z zakresu własności podzielonej: 1) lenna — uregulowane w odrębnym prawie lennym, 2) dobra dziedziczne, 3) dobra wieczysto-czynszowe. Jednak treść uprawnień rzeczowych w odniesieniu do tych instytucji nie została w kodeksie bliżej określona.

Badania wykazują, że wspomniany wpływ nowego prawa i reform w duchu nadchodzącej epoki był wyraźniejszy w tych miastach, które dysponowały lepszą organizacją wewnętrzną i większym potencjałem ekonomicznym. Z reguły były to miasta większe. Dużo trudniej przychodziło to zagraryzowanym i małym miasteczkom, wśród których nierzadkie było zjawisko regresu gospodarczego¹⁰. Ogólnie podkreśla się większą ich zależność od jurysdykcji dominialnej i większy stopień skrupowania poddańczego; w oficjalnej terminologii wyrażano to jako *Schutzuntertänigkeit*¹¹.

Znany jest, odzwierciedlający owe różnice, ich podział na masta i miasteczka¹². Zróżnicowanie miast galicyjskich w końcu XVIII w. i pierwszej połowie następnego stulecia podkreślał również podział miast na trzy klasy. Do I klasy zaliczano tylko Lwów, do II klasy miasta cesarskie (królewskie), do III klasy miasta municypalne. Przywilej, podnoszący miasto do rzędu II klasy, nadawał cesarz na wniosek mieszczan; według nowego prawa do utrzymania dawnych przywilejów potrzebne były tego rodzaju nadania i potwierdzenia. Wspomniany przywilej miał dość istotne znaczenie fiskalne, ponieważ upoważniał władze miejskie do poboru większej opłaty (taksy) za obywatelstwo miejskie. Powodował też, że magistraty występowały o zmianę swych dotychczasowych herbów i pieczęci miejskich (np. Tarnopol, Stryj, Złoczów, Sokal). Do III klasy automatycznie zaliczano wszystkie pozostałe miasta i miasteczka, mające własne magistraty¹³.

¹⁰ F. Kratter, *Briefe über den itzigen Zustand von Galizien*, cz. I, Lipsk 1786, s. 42. Charakterystyczne w tym względzie były zalecenia Kancelarii Nadwornej w Wiedniu z lat 1782-1785, ażeby władze administracyjne wybrały na terenie każdego cyrkułu kilka miast większych, godnych poparcia, resztę aby pozostawiono własnemu losowi. Por. też W. Rusiński, *Zarys historii gospodarczej Polski na tle dziejów gospodarczych powszechnych*, wyd. 2, Warszawa 1986, s. 89-90; R. Rozdolski, *Stosunki poddańcze w dawnej Galicji*, cz. I, Warszawa 1962, s. 14.

¹¹ Z. Klunke'r, *Die Gesetzliche Unterthans — Verfassung in Galizien*, B. II, Lwów 1845-1845, s. 23; S. Grodziski, *Zabór austriacki 1772-1848*, w: *Historia państwa i prawa Polski*, t. III, s. 689-695, 699-706.

¹² S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772-1848*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, 50-65. Podział ten nie naruszał uprawnień właścicieli miast prywatnych.

¹³ Obok nazwy miasta cesarskiego występowała też nazwa: miasto królewskie. Oba terminy oznaczały tę samą rangę miasta. Por. S. Grodziski, *Zabór austriacki 1772—1848*, s. 698-700. Na przykład Lwów miał prawo pobierać 40 zł r., miasta cesarskie 20 zł r., miasta municypalne 10 zł r. Równocześnie mogły one w tym zakresie stosować odpowiednie ulgi. O podziale tym wspomina też ustawa o podatku szarzkowym z 1811 r. Pilleriana 1811, s. 48-54. Na Węgrzech miasta królewskie określano jako „liberae et regiae civitates” — J. Mazurkiewicz, o. c., s. 101. Por. też E. Deak, *Das Städtewesen der Länder der Ungarischen Krone (1780-1918)*, Wien 1978, s. 76, który pisze, że wśród *civitates* były *nicht nur allein die königlichen Freistädte, sondern auch die Bischofsstädte...*

W latach 1784-1846 status miasta II klasy otrzymały miejscowości: Podgórze (1784)¹⁴, Biała (1789)¹⁵, Przemyśl (1789)¹⁶, Sanok (w latach dziewięćdziesiątych XVIII w.), Myślenice (1799)¹⁷, Tarnów (1820)¹⁸, Rzeszów (1821)¹⁹, Tarnopol (1845)²⁰, Stryj (1846)²¹, a na Bukowinie Suczawa (1786)²².

Choć w przypadku miasta prywatnego przejście w poczet miast cesarskich formalnie nie oznaczało likwidacji feudalnych uprawnień dominium — miasto nadal mogło stanowić tabularną własność i część składową dóbr ziemskich i faktycznie najczęściej było *In den Landtafel als Dominicalkörper erscheint* — to jednak w rzeczywistości świadczyło to o osiągnięciu przez nie wcześniej znacznej niezależności w dziedzinie samorządu, własności i gospodarki²³.

W świetle badań widać, że zmianom tym szczególnie towarzyszyły korzystne przeobrażenia w obrębie własnych rynków lokalnych. Owe miasta stanowiły wyspecjalizowane ośrodki produkcji i usług rzemieślniczych oraz wymiany handlowej, zwłaszcza z ludnością okolicznych wsi i miasteczek. Funkcje te w znacznym stopniu rozwinęły się tam już w okresach poprzednich. Miejskowe warsztaty rzemieślnicze realizowały produkcję drobnotowarową, a handel miał charakter przede wszystkim detaliczny. Hurt (zboże, wyroby tkackie) i monopol propinacyjny w znacznej mierze skupiał się nadal w rękach dominium, którego przewaga ekonomiczna znajdowała wciąż oparcie na feudalnych uprawnieniach władzy zwierzchniej panów dóbr w stosunku do mieszkającej w nich ludności; świadczą o tym badania dotyczące także Łańcuta, Tarnobrzegu, Przeworska.

¹⁴ Pilleriana 1784, s. 51. Podgórze (Josefsstadt) było miastem królewskim. Tego typu przywileje dotyczące innych miast nie zawierały tak szeroko ujętych praw przyznanych temu miastu. Na przykład przywilej stanowił, że miasto ma prawo zorganizowania swego magistratu na wzór Lwowa; przyznano dużą swobodę osiedlania się w jego obrębie różnym grupom ludności. Żydom zezwolono nabywać domy i grunty prawem dziedzicznym (pod warunkiem posiadania co najmniej 10 000 zł kapitału). Osobom zasłużonym na polu rozwoju przemysłu i handlu zagwarantowano prawo ubiegania się o szlachectwo i kupno dóbr ziemskich. Podgórze uzyskało prawo miejskie dopiero po 1772 r. Można przypuszczać, że owe korzystne postanowienia były uzupełnieniem niedawnego przywileju lokacyjnego, a wyjątkowo duży zakres przyznanych praw mógł mieć związek z tym, że władze państwowe liczyły na znaczny rozwój tej miejscowości ze względu na usytuowanie tam granicznej komory celnej.

¹⁵ Biała, usytuowana na terenie starostwa lipnickiego, uzyskała prawa miejskie dopiero w 1723 r.; w okresie przedrozbiorowym była miastem królewskim (starościńskim). W 1799 r. władze austriackie wydzieliły miasto z terenu starostwa. J. W a w e l - L o u i s, o. c., s. 43-44.

¹⁶ W. T o k a r z, *Ludność przemyska w latach 1521-1921*, Przemyśl 1830, s. 50. Miasto nabył w 1778 r. od władz austriackich hr. Ignacy Cetner. W 1789 r. cesarz przywrócił miastu dawne prawa i przywileje.

¹⁷ Myślenicy były miastem prywatnym (szlacheckim). Po 1772 r. stanowiły własność książąt sabaudzkich, od r. 1784 książąt Lubomirskich. Po tej zmianie (status miasta cesarskiego) Myślenice najprawdopodobniej były nadal miastem prywatnym. Por. J. E. K u t r z e b a, *Myślenice*, Kraków 1920, s. 93. Jeśli chodzi o Sanok, informację na temat starań tamtejszych mieszczan o uzyskanie dla miasta przeniesienia do III klasy miast, zawiera praca: W. K u c h a r s k i, *Ludność ziemi sanockiej na schyłku XVIII w. w świetle protokołu magistratu sanockiego* (odbitka Gazety Sanockiej), drukarnia K. Pollaka, 1907, s. 3.

¹⁸ Pilleriana 1818-1820 nr 95, s. 42-43: *Seine Majestät haben die Gericht — Taxen der Stadt*

Jednakże w ostatnich latach XVIII w. i początkach następnego stulecia zakres owych uprawnień dziedziców znacznie się kurczy.

Były to okoliczności, w których dojrzewały one do tej roli. Ciekawie przedstawiają się ustalenia w odniesieniu do tych miast, które wcześniej stały się siedzibami lokalnych władz administracyjnych, sądowych i kościelnych (np. Tarnów, który stał się stolicą diecezji). Mówią one, że spadek znaczenia dworu w ich życiu był szczególnie widoczny, jeśli z uzyskaniem przez nie statusu miasta cesarskiego łączyła się ranga miasta cyrkularnego (powiatowego)²⁴. To przede wszystkim w ręce urzędników cyrkulu i powiatu przechodziła rzeczywista władza polityczna, a ograniczenie wpływu dominium na tok spraw miejskich prowadziło do osłabienia jego uprawnień w sferze praw rzeczowych²⁵. W miastach cyrkularnych (powiatowych): Przemyślu, Rzeszowie, Tarnowie, Zamościu, Tarnopolu, Jarosławiu, Złoczowie, Brodach, Żółkwi — już w końcu XVIII w. nie spotyka się w źródłach śladów poważniejszych ingerencji dworów w sprawy wewnętrzne i zewnętrzne miasta²⁶. W dalszych latach wśród ich mieszkańców występował — w porównaniu z okresami wcześniejszymi — znacznie mniejszy stan zróżnicowania co do zakresu i treści prawa własności, jak np. wśród Żydów, szlachty, osób duchownych, przedmieszczan czy nawet chłopów²⁷. W ten sposób, mówiąc ogólnie, zakres praw po stronie właścicieli użytkowych treściowo stawał się szerszy; coraz liczniejsze były też w miastach enklawy własności pełnej lub zbliżonej do pełnej gmin miejskich, korporacji religijnych i rzemieślniczych oraz poszczególnych mieszkańców. Rzecz też charakterystyczna, że coraz bardziej

Tarnow ans der dritten in die zweite classe zu versetzen, genehmiget. Por. T. O p a s, *Tarnów miasto „cesarskie”*, czyli sytuacja społeczno-prawna Tarnowa w latach 1772-1848, Tarnów 1991/1992, s. 76.

¹⁹ *In seiner Majestät des Kaisers Franz im Iustitz- Fache für die Deutschen Staaten der Oesterreichen Monarchie... vom dem Jahre 1818 bis 1820*, Wien 1822, s. 251: *Hof- decret vom 2. December 1820: Seine Majestät haben zu beschliessen befunden, dass Gericht-Taxen bei dem Magistrat der Stadt Rzeszów künftig nach der zweitem classe des Patents vom 27. April 1786 gefordert werden können, vormach von der K. K. vereinten Hofkanzlei der Antrag an das Galizische Gubernium erlassen wurde, die Einleitung zu treffen, damit die Einhebung der von seiner Majestät bestimmten Tax — Gebühren mit 1. Januar 1821 im Wirkung trete.*

²⁰ Tarnopol był zawsze miastem prywatnym (szlacheckim). W 1845 r. miasto odkupiło się na wolność od dziedzica Tadeusza Turkulla. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1892, s. 191; S. G r o d z i s k i, *Historia ustroju społeczno-politycznego*, s. 52. Autor wiąże ten fakt z uzyskaniem przez miasto statusu miasta cesarskiego, powołując się na zbiór praw: *Provinzial — Gesetzssammlung des Königreichs Galizien und Lodomerien* (dalej cyt.: *Provinzial — Gesetzssammlung*).

²¹ *Provinzial — Gesetzssammlung 1846 nr 5, s. 26 f.* Miasto otrzymało tytuł: *Stadt seiner Kaiserlich — Apostolischen Majestät*. Również w czasach polskich Stryj był miastem królewskim.

²² *Ibidem, 1786, s. 310: Kreisschreiben: Suczawa wird in einer freien Handelsstadt erhoben und wegen des den Einwohner der Bukowina bewilligten Handels begünstigt.*

²³ Por. T. O p a s, *Kiedy Rzeszów stał się miastem wolnym?* *Prace Humanistyczne Tow. Naukowego w Rzeszowie*, z. 21, Rzeszów 1983, s. 55-60; t e n ż e, *Der Emanzipationsprozess der privatgrundherrschaftlichen Städte in Königreich Galizien und Lodomerien als Forschungsproblem*, *Osthefte, Österreichs Ost — und Süd — Osteuropa — Institut*, Wien 1990, Heft 2, s. 157 — 160; t e n ż e, *Rzeszów na przełomie XVIII i XIX stulecia*, *Rzeszowskie Zeszyty Naukowe, Prawo-Ekonomia*, t. XIII, R. 1993, s. 1-12.

zacierają się, tak istotne w dawnych czasach, różnice w odniesieniu do własności gruntów i budynków (*superficies*)²⁸.

Można więc powiedzieć, że były to zjawiska, które niejednokrotnie w dużej mierze przesądzały o - jak to w dokumentach stwierdzano - *vollem Selbstständigkeit*, tj. o uzyskaniu przez określone miasto statusu cesarskiego (królewskiego) wolnego miasta. Nasilenie owych tendencji obserwujemy szczególnie w latach czterdziestych XIX w. W tym czasie wolnymi miastami stały się następujące miejscowości: Jarosław (1840)²⁹, Rzeszów, Tarnopol, Złoczów, Sokal (1845)³⁰, Tanrów (1846)³¹, Żółkiew (lata czterdzieste)³², być może także Trembowla (lata czterdzieste)³³. Jako wolne miasto bardzo wcześnie określane były Brody, również Przemyśl w 1789 r. wrócił - po kilku latach pozostawania w rękach prywatnych - w poczet wolnych miast³⁴. Natomiast Zamość, który w 1809 r. znalazł się w granicach Księstwa Warszawskiego, a po r. 1815 Królestwa Polskiego, uzyskał prawa „miasta narodowego”, tj. miasta rządowego, stanowiącego odpowiednik pojęcia miasta wolnego³⁵, już w 1820 r.

Z powyższych ustaleń jasno wynika, że większość tych miast, mimo wcześniejszego awansu w hierarchii miast, pozostawała, przynajmniej formalnie - o czym już wspominałem - miastami prywatnymi. Badania w pełni dowodzą, że do likwidacji tego rodzaju stanu prawnego miasta i jego pełnej emancypacji potrzebne były - oczywiście chodzi tu o okres przeduwłaszczeniowy - dodatkowe ustalenia i czynności natury prawnej zainteresowanych stron i władz państwowych (funkcje kontrolne). Ostatecznie określały je umowy kupna-sprzedaży magistratów

²⁴ Por. T. Opaś, *Tarnów miasto „cesarskie”*, s. 75-76. Miasto już w latach osiemdziesiątych XVIII w. zawdzięczało większe tempo rozwoju gospodarczego temu, że stało się miastem cyrkularnym, siedzibą różnych organów sądowych oraz stolicą nowo zorganizowanego biskupstwa. Magistrat od 1787 r. przejął też całe sądownictwo karne w odniesieniu do ludności wszystkich stanów, a od 1 listopada tego samego roku rozpoczął działalność sąd szlachecki (Forum Nobilium) ustanowiony dla 7 cyrkulów: tarnowskiego, rzeszowskiego, sanockiego, dukielskiego, sądeckiego, bocheńskiego, myślenickiego. Bibl. PAN w Krakowie, Kodeks Dyplomatyczny Tarnowski, rkps 3282, s. 148v-191v.

²⁵ Por. S. Grodzicki, *Zabór austriacki 1772-1848*, s. 715.

²⁶ Por. T. Opaś, *Der Emanzipationsprozess*, s. 158-160; tenże, *Region mielecki przed reformą konstytucyjną w Galicji*, w: Mielec — Dzieje miasta i regionu, t. I, red. F. Kiryk, Mielec 1984, s. 389; tenże, *Rzeszów w czasach absolutyzmu austriackiego*, red. F. Kiryk (maszynopis w posiadaniu KAW Rzeszów i autora, s. 11-14, 21-27).

²⁷ Ibidem.

²⁸ Por. w kwestii zagadnienia instytucji superficies: P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. II, Lwów 1911, s. 251-252; H. Planitz, *Deutsches Privatrecht*, Wien 1948, s. 63. Różnice wśród miast austriackich w zakresie uprawnień w tym przedmiocie przedstawia A. Hoffmann, *Die oberösterreichischen Städte und Märkte, Ein Übersicht ihrer Entwicklungs- und Rechtsgrundlagen*, Jb. Mus. (1932), Jahrbuch des oberösterreichischen Musealvereines.

²⁹ A. Wondaś, *Szkice do dziejów Jarosławia, Szkic uzupełniający — Jarosław w pierwszych latach ery samorządowej 1867-1889*, Jarosław 1938, s. 16. Właścicielem miasta był ks. Jerzy Czartoryski.

³⁰ Österreichisches Staatsarchiv, Minister Kolowrat — Acten, Index 1845, K. 196 MKA — 1945, nr 702 — Rzeszów, K. 9, St. R. 1845: Rzeszów — Dominium der Lubomirski, Kaufvertrag mit Landesstadt; ibidem, Tarnopol, Index 842 (5723/5981), 842 (2118/2243), 844 (4734/4986), 845

miast i dziedziców, badane i potwierdzone przez lwowskie Gubernium i ostatecznie przez cesarza. Na ich podstawie, a przede wszystkim na podstawie wypłaconych dziedzicom przez magistraty sum za wykupione składniki majątkowe i z tytułu utraconych dochodów miejskich (dokładne ustalenia w tej mierze zawierały kontrakty), stawały się one rzeczywiście cesarskimi wolnymi miastami³⁶. Były to więc przedsięwzięcia, którym ze względów finansowych mogły sprostać tylko miasta bogatsze. Czasami zdarzało się, jak np. w przypadku Jarosławia należącego do ks. Jerzego Czartoryskiego, że dziedzic rezygnował z odszkodowania w gotówce w zamian za przejęcie przez magistrat dotychczasowych obowiązków patronackich dominium wobec miasta, polegających na utrzymaniu miejscowych szkół, szpitali i opieki nad ubogimi³⁷.

W ten sposób ustalenia te kładą kres wielu dotychczasowym niejasnościom i w dużej mierze wypełniają dotkliwą lukę w historii tej grupy miast galicyjskich. Oczywiście skala kwestii nieznanych czy mało znanych ma tu różne wymiary. Na przykład A. Wondaś w odniesieniu do sprawy uzyskania przez Jarosław statusu wolnego miasta pisze, że było to w historii Jarosławia pierwszej połowy XIX w. wydarzenie najważniejsze³⁸.

Szczęśliwym dla badań zbiegiem okoliczności jest to, że większość wspomnianych raportów i wniosków władz gubernialnych i wiedeńskich oraz kontraktów zachowała się w zasobie dziewiętnastowiecznego zespołu akt pn. *Haus-Hof und Staatsarchiv* w Archiwum Państwowym w Wiedniu³⁹. Owe dokumenty mówią, że końcową umowę poprzedzały różnego rodzaju wstępne

(5259/5070) — właściciel miasta Tadeusz Turkuł, nazywany w aktach rycerzem (Ritter); ibidem, Złoczów, Index 840 (1040/17569); ibidem, Sokal, Index 841 (4652/4956) — właściciel hr Tadeusz Dzieduszycki.

³¹ Ibidem, Tarnów, Index 846, K. 149.

³² Ibidem, Żółkiew, Index 841 (4652/4956).

³³ Ibidem, Trembowla, Index 845 (5070/5259).

³⁴ Pillieriana 1779, s. 50-55, 1787, s. 83-87. Brody również w czasach polskich nazywane były miastem wolnym, choć stanowiły własność prywatną.

³⁵ W. Ćwik, *Zmiana charakteru miasta w XIX wieku: Zamość miastem „Narodowym”*, w: *Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej*, red. K. Myśliński, Zamość 1969, s. 219-226.

³⁶ Prawdopodobnie w niektórych innych miastach prywatnych podejmowane były próby doprowadzenia do tego rodzaju rozwiązań, jednak wstrzymało je przejęcie przez państwo w 1848 r. sprawy uwłaszczenia.

³⁷ A. Wondaś, o. c., s. 15. Autor pisze, że ks. Czartoryski przekazał na rzecz miasta przysługujące mu prawa z tytułu dziedzictwa, tj. szczególnie prawo zatwierdzania władz miejskich, prawa kolatorskie i uprawnienia do pobierania pewnych opłat w mieście.

³⁸ Na przykład do niedawna uważano, że Rzeszów już wcześniej stał się miastem wolnym. Por. J. Dunin-Borkowski, *Rocznik szlachty polskiej*, Lwów, s. 151-155 — hasło: Lubomirscy. Natomiast z ustaleń Szematyzmu Galicji, Lwów 1849, hasło: Rzeszów, wynikało, że jeszcze w 1849 r. był on miastem prywatnym. Jedynym znanym do bardzo niedawna ustaleniem, że Rzeszów jest miastem wolnym, był zapis z 1855 r. w *Skorowidzu wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicji i Lodomerii*, Lwów 1855, hasło: Rzeszów. Brak tam jednak informacji, kiedy i w jakich okolicznościach nastąpiło przejście miasta w poczet miast wolnych.

³⁹ Zob. przypisy: 21, 22, 23, 30, 31, 32, 33.

uzgodnienia stron, w których toku — często kilkuletnim — dochodziło nieraz do różnych nieporozumień; ich rozpatrzeniem — poprzez szczegółowe ustalenia oraz fachowe analizy stanu prawnego i faktycznego spornych kwestii — zajmowały się: Gubernium i Zjednoczona Kancelaria Nadworna⁴⁰. Główną przyczynę sporów stanowiły przede wszystkim te punkty pertraktacji, które dotyczyły się rozliczeń finansowych; były też czasami inne ich powody, jak np. w Tarnowie, gdzie w trakcie rozmów dziedzica ks. Władysława Sanguszki z tamtejszym magistratem książę dodatkowo domagał się przyznania mu prawa ekskluzji przy wyborze (obsadzie) stanowiska burmistrza Tarnowa⁴¹.

Można sądzić, że owo przejście w poczet miast wolnych kraju stanowiło wyróżnienie dużej rangi. Nie zdarzało się bowiem, ażeby zatwierdzenia umowy nie poprzedzały dokładne badania ze strony władz — angażowano tu administrację cyrkulów i powiatów — co do stanu demograficznego, gospodarczego, uprzywilejowania, praw samorządowych i sądowych, funkcji obronnych określonego miasta; nie pomijano też jego roli historycznej. Przykładowo biorąc, charakterystyczne *résumé* owych wywodów stanowi stwierdzenie, że Tarnów to *die vorzügliche Stadt des westlichen Galiziens*,⁴² a Tarnopol, będący trzecim co do liczby ludności miastem Galicji, *die größte Stadt der Tarnopolen Landschaft*⁴³. Podobne ustalenia zawierają dokumenty dotyczące Rzeszowa, Złoczewa, Sokala⁴⁴.

Rozumie się, że podstawowe i najważniejsze znaczenie miały te postanowienia umów, które *expressis verbis* określały treść i zakres praw nabytych przez miasta. W ten sposób np. ujmuje tę kwestię wspomniana umowa ks. Jerzego Lubomirskiego i magistratu Rzeszowa:

*Das zu kaufende Objekt in die Herrschaft Rzeszów, wie sie in der Landtafel als Dominical Körper eingetragen erscheint und die Stadt wird infolge dieses Vertrages als Eigenthümerin derselben intabuliert. Es wird so weit ihre gänzliche Emancipation aus jenem Dominical - Verbands erzielt und alle Dominicalgerechttssamen gehen in das Eigentum der Stadt über*⁴⁵. Należy podkreślić, że przedmiotem transakcji, gdy idzie o jej szczegółowe postanowienia, była przede wszystkim sprawa nabycia przez miasto uprawnień propinacyjnych, wycenionych na wysoką sumę 85 000

⁴⁰ Mówią o tym wspomniane dokumenty omawianych miast dotyczące kwestii propinacji, przechodzenia do grupy miast cesarskich i do grupy wolnych miast.

⁴¹ Gubernium lwowskie, którego stanowisko podtrzymała Zjednoczona Kancelaria Nadworna, nie przyjęło argumentacji księcia i jego roszczenia oddaliło. W uzasadnieniu decyzji m.in. podkreślono, że w miastach galicyjskich, poza Lwowem, burmistrz nie pochodzi z wyboru, lecz z nominacji władz lokalnych prowincji; powołanie się przez księcia na inne prowincje cesarstwa (Śląsk, Morawy, Czechy) w kwestii obsady stanowiska burmistrza nie jest słuszne, ponieważ ich ustrój i prawa są inne niż w Galicji, książę może — z uwagi na wiążące go z miastem interesy gospodarcze — prosić monarchę o przyznanie mu prawa do wyrażania opinii oficjalnej o kandydacie (kandydatach) na wakujący urząd burmistrza Tarnowa.

⁴² Minister Kolowrat — Acten, Index 846, (*Vortrag*).

⁴³ Ibidem, Index 844 (4734/4986).

⁴⁴ Ibidem, Są to stwierdzenia bardzo częste, np. w odniesieniu do Rzeszowa, Sokala, Złoczewa.

⁴⁵ Ibidem, Index 845 (1562/1622).

złr.⁴⁶. Natomiast kontrakt nie mówi nic o ewentualnych stratach dworu z tytułu innych dochodów — typowych w przypadkach utrzymywania się feudalnej renty gruntowej — jak np. dochody z czynszów od posesji miejskich. Byłby to ważny dowód na to, że w tym czasie w Rzeszowie tego rodzaju świadczeń już nie było⁴⁷.

Jest bardzo prawdopodobne, że ów brak ciężarów dominialnych, gdy idzie o interesującą nas grupę miast, nie był wcale wyjątkiem. Wymownym jest to, że w ogólnej wycenie wartości dominium w Tarnopolu (175 155 florenów) *Grundzins* stanowił bardzo skromną kwotę 1 150 flr.; równocześnie oszacowano, wśród składników majątkowych wykupionych przez miasto, na wysoką sumę 100 000 flr., dworskie *Propinations-recht*. Resztę wartości obejmował szacunek wagi miejskiej, zabudowań starego zamku, pustych placów i innych realności oraz przychodów na sumę 236 flr. rocznie *von den fleichbänken und den Schlachthause*⁴⁸.

W ogóle sprawa praw i dochodów propinacyjnych stanowiła kluczowy punkt pertraktacji i uzgodnień stron; z reguły był to pierwszy etap w rozwiązaniu całości problemu. Fakt ten dobrze też odzwierciedla sprawa ekwiwalentu dla Ordynacji Zamojskiej za przyjęty na rzecz skarbu Królestwa Polskiego Zamość. Otóż wśród składników majątkowych objętych szacunkiem na sumę 3 426 171 zł 11 gr na pierwszym miejscu znajdował się, obrócony na kapitał, dochód z propinacji w wysokości 2 092 264 zł. Reszta z ogólnej kwoty dotyczyła pałacu, murów fortecznych, cegielni, kamienicy w rynku, arsenału, laboratorium, dwu domów, szlachtuza, magazynów, intraty z obwodu fortecznego, obróconej na kapitał. Natomiast ani słowa nie poświęcono w umowie kwestii dochodu dworu z powinności ludności miasta⁴⁹. Jak wiadomo dzisiaj, obraz aktualnych w tym czasie uprawnień mieszkańców Zamościa można w bardzo poważnym stopniu odnieść do tego okresu, zwłaszcza z początków XIX w., gdy miasto znajdowało się pod panowaniem austriackim.

Ów dominujący w rozliczeniu dworów i magistratów problem propinacji przebija też z dokumentów tarnowskich, złoczowskich, sokalskich.

W Tarnowie u progu wspomnianych rokowań, tj. w 1843 r., tamtejsze dominium miało nie tylko pełny zakres dochodów z tytułu powinności feudalnych w każdej podmiejskiej wsi i większości przedmieść, ale także w mieście całkowity monopol propinacyjny odnośnie do produkcji i sprzedaży okowity i wódki, częściowy co do wina i miodu oraz określony udział w każdym prawie magistratu tyczącym się trzech browarów miejskich, a także w tzw. wolnym wyszynku piwa;

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem. Ogólnie wspomina się o *Tabularlasten* wartości 11831 flr 3/4 kr. Jednakże nie ma tam żadnej informacji co do podmiotowego i rzeczowego ich charakteru. Prawdopodobnie były to jakieś długie hipoteczne. Jednakże w końcowym rozliczeniu suma ta już nie figuruje.

⁴⁸ Później kwotę 175 155 flr. zredukowano do sumy 140 000 flr.

⁴⁹ W. Ćwik, o.c., s. 224; Księgi m. Zamościa. Zamość należał do monarchii habsburskiej 37 lat. J. M a z u r k i e w i c z, *Ustrojowo-prawne odrębności Zamojszczyzny*, w: Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej, s. 213-218, pisze, że *brak ograniczeń i obciążeń własności mieszczańskiej w Zamościu oznacza, że własność ta była tego rodzaju własnością pełną, jaką wówczas obserwujemy w miastach rządowych (narodowych)*.

to ostatnie uprawnienie polegało na partycypacji dworu w dochodach płynących od indywidualnych propinatorów⁵⁰. W pierwszej umowie z 1843 r. książę Sanguszkowski wyraził gotowość sprzedaży miastu połowy swych dochodów miejskich i z przyległych wiosek (przedmieść) z tytułu propinacji, określonych w całości na sumę 130 000 flr.⁵¹. Dalsze pertraktacje doprowadziły do umowy z dnia 18 stycznia 1845 r. Określiła ona w 19 punktach warunki wykupu przez magistrat dominialnych praw i dochodów dworu; miasto uzyskiwało pełne prawo propinacji w obrębie terenów miejskich i przedmieść oraz w miejskiej wsi Pogwizdów i w książęcych wsiach Strusina, Grabowskie, Zabłocie Dolne, Terlikówka oraz na terenie zwanym Kantorią⁵². Ponadto umowa stanowiła, że powyższe przedmieścia i wsie objęte zostaną jurysdykcją miasta w pełnym zakresie⁵³.

Wykup w tym czasie nie dotyczył jeszcze powinności chłopskich, określonych jako *Grundholden* (ciężary lenne) i *Naturalroboten*. W tej sprawie umowa mówiła: *Die Unterthanen sollen bloss Grunholden bleiben, aber auch das Grundholden Verhältnis kann zufolge des besondere mit ihnen abgeschlossenen Verträgs abgelöst werden*. W dalszej perspektywie przewidywano więc możliwość wykupu owych chłopskich ciężarów feudalnych w drodze wzajemnych umów. Jeśli chodzi o miasto, uzyskało ono w zakresie propinacji pełną własność. Wspomniana umowa z 1845 r. wyraziła to następująco: *Die Stadt soll das Propinationsrecht als ihr volles Eigentum besitzen, und alle Einkünfte davon besitzen, auch werde alles bisher bestandenen Streitfragen über dessen Umfang beseitigt*⁵⁴. Książę zatrzymywał w mieście gorzelnie, fabrykę likierów i browar, jednak tylko jako swą własność prywatną; w tej części umowy wyraźnie podkreślano — podobnie jak w umowach innych miast — że kończy się uprzywilejowanie dworu w zakresie produkcji i sprzedaży alkoholu oraz że w dotychczasowe prawa w tym względzie (*Herrschaft*) wchodzi miasto Tarnów; wyrażono to w następujących słowach: *Er darf aber nur gleich einen Privaten Getränke erzeugen. Dagegen erhält die Stadt des Eigentum des vervollen Herrschafts Getränke - dispositorium*⁵⁵.

W świetle danych powyższego dokumentu dochody propinacyjne dworu i miasta przedstawiały się następująco: propinacja piwa przynosiła księciu rocznie przeciętnie 5 332 flr. i 17 kr. (krajcarów) dochodu, miasto zaś uzyskiwało

⁵⁰ Minister Kolowrat-Acten, Index 846, k. 149; W połowie XVIII w. tamtejsi mieszczaństwo płacili od wiechy piwnej po gr 4, od znaku, gdzie miód sprzedają po gr 7, od wina po gr 6, jako też i cechy według opisanego w liniach. AP w Tarnowie, Inwentarz dóbr Hrabstwa Tarnowskiego 1767 r.; Por. T. Opas, Rynek lokalny Tarnowa w XVIII wieku, RDzSiG, t. XXXVI, 1975, s. 29-58.

⁵¹ Minister Colowrat-Acten, Index 846, K. 149.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem. W XVIII w. jurysdykcji miejskiej podlegała ludność części przedmieść, tj. Za Bramą Krakowską Zawale, szereg posesji kościelnych w obszarze niektórych przedmieść, najprawdopodobniej wspomniana enklawa miejska pn. Kantoria.

⁵⁴ Według Sachs-Villate, *Enzyklopädisches französisch-deutsches und deutsch-französisches Wörterbuch*, von prof. dr. Karl Sachs, Berlin-Schönberg 1905, s. 512... II Holde /r/ m. Holde...Lehnwesen: /Diensmann/ Vasal...

⁵⁵ W dalszych punktach umowy kupna — sprzedaży ustalono, że miasto zapłaci dziedzicowi natychmiast 20 000 flr, a resztę sumy w ratach po 10 000 flr. wraz z 5% dodatkiem od całości kapitału.

(łącznie z miejskimi dopłatami) z tego tytułu 5 168 flr. 54 kr. Dochód księcia z wódki stanowiła rocznie średnio suma 18 009 flr., dochód miasta wynosił tu tylko 2 011 flr.

Jak wynika z badań, również w innych miastach (tej grupy) propinacja stanowiła uprawnienie dworów oraz magistratów i mieszczan. Na przykład w Tarnopolu w 1842 r. dochód miasta z propinacji wódki szacowano na sumę 11 500 flr., a z wyszynku piwa na kwotę 750 flr.⁵⁶ W Złoczowie (1840 r.), gdzie ogólną wartość propinacji, jako składnika majątkowego dóbr, określała kwota 43 390 flr. (w przetargach wymieniano też sumę 50 000 flr.), roczna intrata miasta z propinacji, oddanej w dzierżawę, wynosiła 5 000 flr.⁵⁷ Znacznie większe dochody z tego tytułu uzyskiwały tamtejsze dominia. Podkreślano to zawsze w urzędowych dokumentach, dodając, że owe jaskrawe dysproporcje stanowią kość niezgody. W raporcie z 1840 r. referenta sprawy i radcy dworu Zenona Müncha dla Zjednoczonej Kancelarii Nadwornej w Wiedniu dotyczącym Złoczowa czytamy: *Das Propinationsrecht in Złoczów ist im der Art gemischt, das nebst der Herrschaft Złoczów, auch die Stadtzusassen solches ausüben, vorüber zahllose Streitigkeiten entstanden*⁵⁸.

Według opinii Gubernium i władz wiedeńskich wspomniane umowy były korzystne dla obu stron. Likwidowały one dotychczasowe źródła sporów i wzajemnych pretensji, niezdrowej rywalizacji i ciągłych malwersacji oraz oddziaływanie w sferze propinacji sprzecznych ze sobą praw i przywilejów dworów, magistratów, wyodrębnionych grup ludności miasta (np. ludności chrześcijańskiej, Żydów, rzemieślników) i pojedynczych mieszczan. Zdaniem tych organów efektem porozumień było też przejęcie zadań kontrolnych nad propinacją przez władze miejskie, co w dużym stopniu eliminowało nadużycia ze strony strażników dworskich.

Niewątpliwie słusznie też przewidywano, że dzięki przyłączeniu do miast nowych terenów podmiejskich (np. w Tarnowie, Złoczowie, Tarnopolu, Sokalu, Żółkwi) oraz w obrębie miast pustych dworskich placów i ogrodów wzrośnie nie tylko liczba mieszkańców, ale i ich zamożność (poprzez m.in. przekształcenie nieruchomości określonych przedmieść i obszarowo bliskich im wsi w posesje miejskie). Przewidywano również wzrost produkcji i obrotów handlowych. Oto charakterystyczna opinia w tej mierze tyżająca się Tarnowa w dosłownym brzmieniu: [...] *das der Verlust, den der Fürst erleidet, sich durch den höheren Ertrag des Gefälls, dessen Hälfte er erhält*⁵⁹, *auszugleichen, und er [Fürst — T.O.] dasselbe Einkommen beziehen werde, des er früher hatte, dass ferner die Population in diesen Dörfern, welche künftig Vorstädte sein werd, beynach eben so gross ist, als jene in der Stadt, dass somit die künftig städtische Population fast doppelt so*

⁵⁶ W pertraktacjach wymieniane są też inne sumy na podstawie uzyskiwanych dochodów, w innych latach z propinacji, np. w Rzeszowie kwotę 110 000 flr. z 1836 r. (dochód z arendy propinacji w ręku Żyda Joela Weintrauba).

⁵⁷ Minister Kolowrat-Acten, Index 1840 (1041/17565).

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Połowa dochodów miała przysługiwać dziedzicowi przejściowo z byłych terenów pozamiejskich.

gross sein wird, als itst, und dass viele Unterschleife, welche durch die Nähe des Dörfer jetzt möglich sind, und den Ertrag schmälern, durch die Vereinigung und grosse Ausdehnung der Stadt - Territorie wegfallen werden, und der Werts des Realbesitzes in den Dörfern durch ihre Vereinigung mit der Stadt und Umwandlung in Stadt - Realitäten sich sehr steigern die Ansiedlung vermehren, und der Verkehr einen Aufschwung nahmen werde, den er jetzt itst unter den beengenden Verhältnissen nicht erreichen kann, und das eben dadurch der Ertrag der Gefälle eine Höhe erreichen werde, die er bisher nicht erreichen könnte⁶⁰.

Jak mówiły raporty, wnioski i umowy, wszystkie dominikalne i rustykalne realności, włączone w granice miast, miały być wpisane w księgi miejskie, a dotychczasowi poddani mieli otrzymać status prawny mieszkańców miasta. W ten np. sposób wypowiadał się na ten temat powyższy dokument: (...) *In Folge dessen (Vertrages - T.O.) auf Übertragung der Jurisdiction der im Vertrag benannten Dörfern an die Stadt, auf Aufnahmen... Unterthnanen dortselbst in den Gemeinde-verband der Stadt als bürgerl. Zusassen⁶¹, und auf Einverleihung sämtlicher Dominical und Rustical - Realitäten als städtische in die Bücher.* W podobnym duchu wypowiadały się zainteresowane strony z innych miast i zatwierdzające ich kontrakty władze państwowe⁶².

W sytuacji prawnej owych grup ludności, uzyskujących określone prawa miejskie, następował więc bardzo istotny zwrot. Problem ten wynikający z utrzymywania się w monarchii Habsburgów nadal podziałów i różnic stanowych, a zwłaszcza poddańczych form zależności ludności chłopskiej, dobrze ilustruje gubernialny Cykularz z 1814 r. *względem posiadania dóbr tabularnych i miejskich realności, stanowiący, że nadal sa poddanymi* (chłopi nie legitymujący się żadnym statusem miejskim — T.O.)... *dopóki się od związku poddańczego nie uwolnili* (popr. nie uwolnią — T. O.) *do nabycia miejskich osiadłości w miastach nie są zdolni, przeto pozyskanie przez takowych poddanych posiadania miejskich osiadłości jest bezprawnie nabyte⁶³.* Jak widać, nawet w tym czasie, u progu nowej w pełni epoki, przysłowiowe *Stadtluft* gwarantowało tym, którzy nie legitymowali się odpowiednimi uprawnieniami miejskimi, poza, jak dawniej, przede wszystkim wolnością osobistą — zresztą w tym czasie chronioną głównie przez państwo — raczej chyba niewiele.

Warto przypomnieć, że w pierwszej połowie XIX w. ludność miejska monarchii dzieliła się na obywateli (*Bürger*) i mieszkańców (*Bewohner*).

⁶⁰ Podobną argumentację prezentują też dokumenty dotyczące innych miast.

⁶¹ Według Sachs-Villate, s. 1152 — *Zu- satz (Zu — setzen)...l (Das Zusetzen und das Zugesetze)*, meist: addition f. — 2... (*Hinzufügung* [dodanie, dołączenie — T. O.]... (*als Ergänzung*) [dodatek — T. O.] (*Erweiterung*) [rozszerzenie — T. O.], (*dienenden*) [supplement]; J. Piprek, J. Ippold, *Wielki słownik niemiecko-polski*, t. II, Warszawa 1980, s. 351: *Sass, Sasse, Sasser... 1. osiedlony m., mieszkaniec, właściciel gruntu, obywatel ziemski, 2. wieśniak czynszowy. W naszym przypadku jako uprawnieni mieszkańcy miasta, a nie jeszcze jego obywatele.*

⁶² Świadczą o tym raporty i umowy kupna — sprzedaży dotyczące Rzeszowa, Tarnopola, Sokala, Złoczowa.

⁶³ Pilleriana 1814, nr 33, s. 100.

Obywatelstwo miejskie było dziedziczne i gwarantowało większe uprawnienia, jak np. do bezpłatnego lub zniżkowego korzystania z przedsiębiorstw miejskich. Ludzi, mieszkających na stałe w mieście, a nie będących jego obywatelami nazywano mieszkańcami; zaliczano do nich m.in. przedmieszczan, a także przedstawicieli wolnych zawodów, urzędników, nauczycieli, pracowników najemnych. Opłacali oni specjalny podatek⁶⁴. Takimi mieszkańcami, a ściślej ludźmi na stałe osiadłymi w mieście, stawiali się wspomniani poddani byłych podmiejskich wsi Tarnowa, Złoczowa czy Tarnopola. Natomiast w odniesieniu do miast jako całości, stwierdzano, że nie są one w żadnej poddańczej zależności wobec dziedziców jako panów gruntowych⁶⁵.

Opisane przejścia miast w poczet cesarskich (królewskich) miast wolnych, oznaczające likwidację w nich stosunków dominialnych, stanowiły w ich dziejach momenty przełomowe. W zasadzie kończyły tam epokę feudalną i definitywnie świadczyły o głębokich przeobrażeniach w życiu miast. Jak wiadomo, dopiero w 1848 r. został wydany dla całej Galicji cesarski patent uwłaszczeniowy⁶⁶. W odniesieniu do Galicji szczegółowe rozwinięcie wcześniejszych aktów uwłaszczeniowych przyniosło rozporządzenie z 4 października 1850 r. *względem zastosowania do Kraju Koronnego Galicji i Lodomerii pewnych przepisów o zniesieniu związku poddaństwa, tudzież o przeprowadzeniu uwolnienia gruntu od ciężarów*⁶⁷.

Ustawy nie wspominały jednak o miastach prywatnych, tj. o znacznej liczbie przede wszystkim miast municypalnych, stanowiących nadal tabularną własność prywatnych dziedziców i określone części składowe obszarów dworskich. Badania mówią, że część z nich, jak np. Przeworsk, Łańcut, Rozwadow, Tarnobrzeg, Mielec, osiągnęła już wcześniej znaczny stopień emancypacji — formalnie jednak nadal figurowały tego rodzaju miasta w zapisach ksiąg wieczystych jako własność dominialna⁶⁸. Równocześnie istniały też miasteczka, w których zachowały się nadal różne formy własności użytkowej, a z drugiej strony prawa rzeczowe dworów z niedwuznacznymi funkcjonującymi atrybutami *domini directi*⁶⁹. Aktualny stan badań zdaje się wskazywać, że w tego rodzaju przypadkach sprawę rekompensaty dworu z tytułu utraconych dochodów rozwiązywano na podstawie ogólnie obowiązujących w tym czasie w Galicji zasad indeminacji. Z ustaleń, dotyczących się kilku dóbr ziemskich, wynika że kwoty indemnizacyjne, związane z nieruchomościami miejskimi (np. w obrębie przedmieść) nie były wysokie⁷⁰. Wiele wskazuje na to, że indemnizacją nie były

⁶⁴ S. Grodzicki, *Zabór austriacki 1772-1848*, s. 700.

⁶⁵ Na przykład w odniesieniu do Tarnowa: *Endlich ist Tarnów Stadt, bisher zum Fürst in keinem Unterthänigkeit — verbande gestanden, es Währe daher Verhandlung auf mögliche Befreiung der Stadt zuwider.*

⁶⁶ Ustaw tych było bardzo dużo. Por. M. Krasuski, *Regestry materiałów do historii zniesienia stosunku poddańczego w Galicji*, wydał i wstępem poprzedził S. Inglot, Kraków 1948.

⁶⁷ Por. T. Opaś, *Das Emancipationsprozess*, s. 365.

⁶⁸ Ibidem, s. 364-375.

⁶⁹ Ibidem.

objęte posesje ściśle miejskie, tj. place (z domami i innymi zabudowaniami), ogrody i inne nieruchomości, określane jako wieczysta i dziedziczna własność mieszczan (miast) i ujmowane w miejskich księgach tabularnych, lecz grunty w granicach miast natury rustykalnej i dominikalnej (dominialnej)⁷¹. Niewątpliwie problem wymaga dużo większego jeszcze pogłębienia. Pozostawienie jednak w monarchii miast prywatnych — w końcu lat czterdziestych XIX w. były one również w innych jej prowincjach, jak np. Eferding, miasto biskupów Passawy — poza unormowaniami ustawodawstwa uwłaszczeniowego, zadania tego w żadnym razie nie ułatwia⁷².

III

Procesy emancypacyjne miast w Galicji trwały przez kilkadziesiąt lat, wykazując wyraźne powiązania ze zmianami w życiu politycznym i społeczno-gospodarczym w całej monarchii Habsburgów. Zmiany te, mimo przejściowych okresów stagnacji, a nawet momentów regresu, cechowało narastanie w życiu publicznym i stosunkach gospodarczych elementów wczesnokapitalistycznego rozwoju. Czyniło to wyłom w ugruntowanym przez wieki feudalnym modelu władzy zwierzchniej panów miast, którego istotę stanowiło połączenie w osobie dziedzica podmiotu własności i podmiotu władzy publicznej. W końcu XVIII w. i początkach następnego stulecia wiele miast uzyskało status miasta cesarskiego (królewskiego). Choć fakt ten formalnie nie ograniczał uprawnień do minum, to jednak idące z tym w parze nasilenie tendencji do nowego pojmowania atrybutów własności użytkowej oraz charakterystyczne i nowatorskie ujęcie praw rzeczowych w kodeksie cywilnym w 1811 r. (ABGB) i innych ustawach (np. priorytetowe unormowanie własności pełnej) proces ten niewątpliwie nasilało.

W tym czasie w miastach — zwłaszcza w miejscowościach większych — obserwujemy nie skrępowany najczęściej obrót nieruchomościami i wzmocnienie praw majątkowych mieszczan. Badania wykazały, że pewna część miast i dziedziców podjęła kroki w celu całkowitego rozwiązania stosunku zależności miast wobec dworów na drodze wzajemnych umów. Jak wiadomo, pewne próby rozwiązania tej sprawy w odniesieniu do ludności chłopskiej pojawiały się od 1842 r. w sejmie galcyjskim. Poprzedzały je rokowania, często wieloletnie, których przedmiot stanowiła głównie wysokość rozliczeń finansowych; kluczową kwestię stanowiła w nich sprawa wykupu dworskiej propinacji i szacunków, określających jej wartość w gotówce. Uzgodnienia i pertraktacje w tej materii prowadzono przy czynnym — i często decydującym — udziale lwowskich i wiedeńskich organów państwowych. Choć rola owych urzędów była w tych

⁷⁰ Ibidem, s. 365-367.

⁷¹ Na przykład w świetle ustaleń dotyczących Tarnobrzegu, Rozwadowa, Głogowa Młp.

⁷² H. U h l, *Handwerk und Zünfte in Eferding (Materialien zum Grundherrschaftlichen Zunfttypus)*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, s. 37.

przypadkach rzeczywiście bardzo znaczna, to jednak nie odnosi się wrażenia zajmowania przez nie jakiegoś wyraźnie prodworskiego stanowiska.

Dzisiaj wiemy, że wspomniane umowy, potwierdzone przez cesarza, zawarły przed 1848 r., rokiem wkroczenia w Austrii w fazę procesu uwłaszczeniowego, następujące miasta: Przemyśl, Jarosław, Tarnów, Rzeszów, Tarnopol, Złoczów, Sokal, Żółkiew. Miasta, które wykupiły od dworów resztki praw dominialnych, źródła określają jako cesarskie (królewskie) wolne miasta. Ich pełna liczba nie jest dzisiaj jeszcze znana; w tym zakresie prowadzone są dalsze badania. Wiadomo również, że w tym czasie była też w Galicji grupa miast, która osiągnęła zbliżony do powyższych miejscowości stopień niezależności, jednakże brak informacji o ich pełnej emancypacji przed 1848 r.

LA LIQUIDATION DES RELATIONS DOMINIALES DANS CERTAINES VILLES PRIVÉES DE LA GALICIE AVANT 1848

R é s u m é

Les procès d'émancipation des villes du Royaume de Galicie et Lodométrie, se manifestant pendant plusieurs décennies, se liaient avec les changements généraux de la vie politique et socio-économique de la monarchie des Habsbourgs. Les changements en question se caractérisaient, malgré les périodes de stagnation et même certains regrès, par la croissance d'éléments du développement propre au capitalisme. Ils affaiblissaient le modèle féodal traditionnel du pouvoir supérieur dont jouissaient les seigneurs de villes, fusionnant en leurs personnes les droits de la propriété et du pouvoir public.

A la fin du XVIIIe siècle et au début du XIXe siècle, un grand nombre des villes ont été octroyées le statut de villes impériales. Ce fait n'a pas formellement réduit les droits dominiaux des seigneurs mais il y était d'une certaine importance, en allant de pair avec les tendances de la compréhension nouvelle du contenu de la „propriété d'usage” et le développement de l'institution de la pleine propriété (tant dans le code civil ABGB de 1811 que dans les lois particulières).

En même temps, dans les villes, surtout les plus grandes, on pouvait noter le développement rapide des transactions immobilières libres ainsi que l'affermissement des droits partimoniaux des citoyens. Quelques villes (et leurs seigneurs) ont entrepris les activités en vue de dissoudre complètement, par voie contractuelle, les liens de dépendance vis-à-vis des seigneurs. Les contrats de ce type ont été conclus, avant 1848, par les villes suivantes: Przemyśl (ville privée durant une courte période dans les années 80 du XVIIIe siècle), Jarosław, Tarnów, Rzeszów, Tarnopol, Złoczów, Sokal, et Żółkiew. Les villes qui ont racheté les restes des droits dominiaux des seigneurs étaient dénommées dans les sources les „villes libres”. Leur nombre complet n'est pas encore connu. Les recherches que l'on fait, surtout aux archives de Vienne et de Lvov, doit permettre de le connaître.

